

**MUHAMMAD SHAYBONIYXON - O'ZBEK
DAVLATCHILIGINING ASOSCHISI****Kamollidinova Hulkar**

Annotatsiya : Mazkur maqolada o'zbek davlatchiligi asos solgan Muhammad Shayboniyxon shaxsi tarixiy ma'lumotlar asosida yoritilib beriladi. Maqoladagi ma'lumotlarni yozish jarayonida tarixiy manbalardan unumli foydalanadi. Muhammad Shayboniyxon shaxsiga nisbatan yondashuvlar tahlil qilinadi.

Abstract: In this article, the personality of Muhammad Shaibaniy Khan, the founder of Uzbek statehood, is highlighted based on historical data. In the process of writing the information in the article, he makes good use of historical sources. Approaches to the personality of Muhammad Shaibani Khan are analyzed.

Аннотация: В данной статье на основе исторических данных освещена личность Мухаммада Шайбанийхана – основателя узбекской государственности. При написании информации в статье он грамотно использует исторические источники. Анализируются подходы к личности Мухаммада Шайбани-хана.

Kalit so'zlar : Shayboniyxon , Dashti Qipchoq , Samarqand , Zahridin Muhammad Bobur , Buxoro , Hindiston , Ismoil Savafiy , Marv , Ubaydullo m Sulton , Abulхайrхон.

Ключевые слова: Шайбани-хан, Дашти Кипчак, Самарканд, Захриддин Мухаммад Бабур, Бухара, Индия, Исмаил Савафи, Марв, Убайдулла м Султан, Абулхайр-хан.

Ключевые слова: Шайбани-хан, Дашти Кипчак, Самарканд, Захриддин Мухаммад Бабур, Бухара, Индия, Исмаил Савафи, Марв, Убайдулла м Султан, Абулхайр-хан.

Muhokama va natjalar :

Muhammad Shayboniy (Shayboniyxon) 1451-yilda tug'ilgan va 1510-yil 12-dekabrda vafot etgan. U O'zbek xonligi va Buxoro xonligida davlat arbobi, sarkarda va o'zbek shoiri bo'lgan. Muhammad Shayboniy Movarounnahrda Shayboniylar sulolasining asoschisi va ushbu hududlarda yirik davlatga asos solganligi bilan tanilgan.

Muhammad Shayboniyning to'liq ismi Shohbaxt Muhammad va uning she'riy taxallusi Shayboniy edi. Uning otasi Shohbudog' sulton va onasi Oq Qo'zi biyim edi. Abulxayrxonning o'n bir o'g'illardan biri bo'lgan Shayboniyxonning nasabnomasi Chingizxon avlodidan borib taqalgan. Shayboniyxon, bobosi Abulxayrxonning vafotidan keyin, o'z hukmronligini o'rnatish uchun kurash olib borgan va bu jarayonda Movarounnahrni egallagan. U Turkistonning Sig'noq, Sabron, Yassi shaharlariga hukmdorlik qilgan va 1504-yilda Hisor, Qunduz, Badaxshon, Balxni, 1505-yilda Xorazmni, 1507-yilda Hirot va keyinchalik Eronning Mashhad va Tus shaharlarini zabt etgan.

1510-yil Shayboniyxon Marvdagi Mahmudobod qishlog'ida Safaviylar shohi Ismoil I Safaviy qo'shini bilan bo'lgan jangda yengilib, vafot etgan. Uning tanasi Baland sufada dafn etilgan, keyinchalik bu yer Shayboniylar daxmasi deb nomlangan.

Muhammad Shayboniy o'z davrida diniy va milliy ajratishlarsiz musulmonlarning bir-birlariga birodarligini ta'kidlagan va ko'p diniy arboblarni qo'llab-quvvatlagan. U o'z davrining yirik shoiri ham bo'lgani uchun, adabiyotni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan. Muhammad Shayboniyning o'zbek tilida yozgan g'azallari va ruboiylari, shuningdek "Bahrul xudo" nomli dostoni va o'g'li Muhammad Temur sulonga yozgan pand-nasihatlarini bizgacha yetib kelgan.¹

Shayboniy yollanma qo'shin boshlig'idan xon darajasiga ko'tarilgan tarixiy shaxsdir. U nafaqat sarkarda balki, *Shohbaxt*, *Shoyboq*, *Sheboni*, *Shohibek*,

¹ Sadulla Siyoyev "Dashti Qipchoq Lochini " 5 -bet

Shayboniy taxalluslari bilan gʻazal, ruboiylar bitgan shoir hamdir. Shayboniyxonning adabiy meʼrosidan bizgacha bir nechta oʻzbekcha gʻazal, ruboiy va «*Bahr-ul xudo*» (1508-yil 14-may Bastom, Domgʻomda yozib tugallangan) nomli dostoni va 1507-1508-yillarda yozilgan oʻgʻli valiahd Temur Sultonga atalgan pand-nasihatlardan iborat kitobi mavjud (uning yagona nusxasi hozir Turkiyada saqlanadi).

U yoshligida **Budoq sulton** va onasi **Qoʻzibegimdan** yetim qolgach, otasining sodiq xizmatkorioilasida tarbiyalanadi. Keyinchalik Shayboniyga Turkiston va Oʻror hukmdori **Muhammad Mazid tarxon** homiylik qiladi. Shayboniy yoshligida Buxoro madrasasida taʼlim oladi.

Shayboniy Dashti Qipchoqqa qaytib borib lashkar toʻplashga muvaffaq boʻlgan. U buyuk davlatni tiklash yoʻlida xatti-harakatni dastlab oʻz qoʻshini bilan temuriylarga yollanma qoʻshin lashkarboshisi sifatida xizmat qilishdan boshlagan. Dastlab Shayboniy parchalangan Amir Temur davlatining shimoliy chegarasida noyiblik qilayotgan homiysi **Mazid tarxondan** uni oʻz xizmatiga olishni soʻraydi. Avvaliga bu taklifga rozi boʻlgan **Mazid tarxon** tezda Shayboniyni oʻz hokimiyatiga xavf solishi mumkinligini anglab yetadi. Natijada, u Shayboniyni Buxoro hokimi **Darvish Muhammad tarxon** ixtiyoriga joʻnatib yuborish orqali undan qutuladi. Chunki, **Darvish Muhammad** bunday yordamga muhtoj edi. Uning xizmatidan boshqa hukmdorlar ham foydalanganlar. Shayboniy oʻz qoʻshini bilan Moʻgʻiliston, Movarounnahr hamda Xorazm hukmdorlariga xizmat qilib, ularning qoʻshnilariga va ichki raqiblariga qarshi kurashdi. Bu kurashlarda Shayboniy oʻzining mohir lashkarboshilik qobiliyatini namoyon qiladi. Uning bunday turmush tarzini yozma manbalarning mualliflari «**qozoqlik**» yaʼni «*oʻz xalqi va qavmidan ajralib ketgan odamlar, taxt uchun kurashda yengilsa-da, ammo oʻz huquqidan voz kechmagan va oʻz tarafdorlariga boshchilik qilib, vuqoliflari bilan qulay fursat poylab kurashadigan sulola vakili*» deb atashgan edi. Turli hukmdorlarga xizmat qilish Shayboniyga Temuriylar davlatidagi vaziyatni yaxshi bilib olishiga imkon berdi. Movarounnahr

hukmdorlari va zodagonlari uning xizmatidan eng ko'p manfaat ko'rishi natijasida Shayboniy Movarounnahr zodagonlari orasida mashhur bo'lib ketgan edi.

Shayboniy ko'chmanchi o'zbeklar davlatini qayta tiklash yo'lida kurash olib borgan, biroq „o'zbek-qozoq“ qabilalari tomonidan kuchli qarshilikka duch kelgan. Bu qabilalar Shayboniyxonni qo'llab-quvvatlagan qabilalarni asta-sekin janubga tomon siqib chiqarganlar. Shayboniy bobosi Abulxayrxon vafotidan parokanda bo'lib ketgan qabilalarni birlashtirdi va beayov qonli urushlar natijasida 1480-yilda ko'chmanchi o'zbeklar davlatini qayta tiklashga muvaffaq bo'ldi. 1487-1488-yillarda **Sayram, O'tror** va **Turkiston** shaharlarini hamda qo'rg'onlarni egallab, Movarounnahr yaqinida mustahkam o'rnashib oldi. Bu qo'rg'onlar kelgusida unga Movarounnahrni istilo qilish uchun tayanch vazifasini o'tagan.

Shayboniyxon ko'chmanchilarning jangovar an'analari bilan O'rta Osiyo shaharlarining madaniy yutuqlarini birlashtira olishi uning istilochilik yurishlari muvaffaqiyatli chiqishiga yordam berdi.

Shayboniyxon 1497-yilda Movarounnahrda o'zining dastlabki yurishini uyushtirgan. U katta kuch bilan Samarqandga yurish qildi, lekin shaharni ololmasdan, *Qarshi* va *Shahrisabz*ga hujum qilib katta o'lja bilan qaytib ketgan. Shayboniyxon 1499-yildan Movarounnahrni zabt qilishni boshladi. 1499-yilda u jangsiz **Buxoroni** va 1500-yilda temuriylar davlatining poytaxti bo'lmish **Samarqandni** egallaydi va **Sultonali mirzoni** qatl ettiradi. 1501-yilda esa Boburni **Ko'hak daryosi** bo'yidagi jangda yengib, Samarqandda uzil-kesil o'rnashib oladi. U endi katta qo'shin to'plab butun Movarounnahr hududlarini egallash uchun tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Shayboniyxon 1503-yilda Sirdaryoning yuqori tomoniga yurish qilib, **Mahmudxon, Ahmadxon** va **Bobur** boshchiligidagi mo'gullar, ularning ittifoqchilari bo'lgan qalmoqlarning birlashgan kuchlariga duch keldi. **Arxiyon shahri** yonida bo'lgan shiddatli jangda ularni tor-mor keltirib, **Toshkent** va **Shohruxiya** shaharlarini ishg'ol qildi. Bu shaharlar hokimligiga amakilari **Ko'chkunchi sulton** bilan **Suyunchxo'jani** tayinladi. 1504-yil

bahorida **Fargʻonani** ishgʻol qildi. Samarqand shahri - Shayboniyxon davlatining poytaxti etib belgilandi. Shundan soʻng Shayboniyxon ishgʻol qilgan hamma viloyatlarga qarindosh urugʻlaridan yoki oʻzbek qabilalarining yuqori tabaqa vakillaridan hokimlar tayinlaydi. Shayboniyxon Movarounnahrda oʻz ahvolini yaxshilab olganidan keyin 1504-yilda **Xusravshoh** hukmronlik qilib turgan **Qunduz** shahrini boʻysuntirdi, soʻngra **Xuroson** va **Xorazm** sultoni **Husayn Boyqaro** davlatini zabt etishga hozirlik koʻrdi. 1504-yilda Shayboniyxon Buxorodan **Xorazmga** yurish boshladi. Oʻn oy davom etgan qattiq va shiddatli qamaldan keyin 1505-yilning avgust oyida **Urganch** egallandi. Oʻsha yili kuzda Shayboniyxon qoʻshinlari **Xuroson** tuprogʻiga bostirib kirib **Maymana** va **Faryobga** yetib bordi. 1506-yilda **Balxni**, 1507-yil may oyining boshlarida Shayboniyxon **Hirotni** ishgʻol qiladi. Shundan soʻng **Hirotoʻzining** iqtisodiy, siyosiy va madaniy markaz sifatidagi nufuzini yoʻqotdi. Xurosonning boʻysuntirilishi bilan amalda Muhammad Shayboniyxon butun mintaqani yagona bir markaz - **Samarqand** qoʻl ostida birlashtira oldi. 1508-yil bahorida Shayboniyxon **Jonostonalarida** temuriylarning soʻnggi qoʻshinini tor-mor keltirib, ularning Oʻrta Osiyodagi barcha ildizlariga barham beradi. Shu tariqa, u XV asrning ikkinchi yarmidan boshlab temuriylar amalga oshira olmagan vazifani bajara oldi. Shayboniy 1501-yilda yuz bergan «*Sarapul jangi*» bilan Movarounnahr taxtini olgan boʻlsa, «*Marvichak urushi*» bilan butun Xurosonni oʻz tasarrufiga kiritdi. 1508-1509-yillarda oʻzbek qoʻshinlari qozoqlar ustiga hujum qilib, har gal qoʻllari baland kelgan. Shunday qilib, Shayboniyxonning temuriylarga qarshi 1500-1509-yillarda olib borgan shiddatli urushlar oqibatida Movarounnahr, Xorazm va Xurosonni oʻz ichiga olgan «*Shayboniylar davlati*» vujudga keldi.

1510-yilda Shayboniyxon Safaviylar davlatining hukmdori **Ismoil Safaviy**dan Marv yaqinidagi Murgʻob daryosi qirgʻogʻida, Tahrirobodda magʻlubiyatga uchraydi, eron safaviylari Shayboniyxonni qoʻlga olishadi. Shoh Ismoil buyrugʻiga koʻra, 1510-yil 12-dekabrda uning kallasi olinib, poʻsti shilinadi, poʻsti ichi somon bilan toʻldirilib, Safaviylarning Gʻarbdagi dushmanlari boʻlmish Usmonli turklar hukmdori **Sulton**

Boyazid IIhuzuriga jo'natiladi. Shayboniynonning bosh chanog'i esa shoh Ismoil uni oltin bilan qoplab, bazm-u jamshidlarda unga may quyib, qadah o'rnida foydalangan. Uning boshsiz tanasi Samarqanddagi Baland Sufaga dafn qilingan.

Shayboniynonning hayot tarixida e'tiborga molik uch muhim nuqta bor. U avvalo, O'rta Osiyoliklarning ichki kuchlariga tayanib yurishlar qilgan va oqibatda chegarasi Amudaryo doirasidan juda uzoqqa cho'zilgan bir mamlakatni barpo etgan buyuk sohibqironlarning oxirgisi edi. Bundan keyingi jangovar yo'l boshchilar, mahorat va hirslari qanchalik katta bo'lsada, bu boradagi baxt-omadga erisholmadilar. Ikkinchidan, bundan keyin O'rta va G'arbiy Osiyoda qabilalar urushi qat'iy tugadi. O'zbeklar Turon yaylovidan janubiy g'arbga tushgan qavmlarning eng so'ngi qabilasi bo'ldilar. Uchinchidan, ilk Amu va Sir daryolarining narigi tarafidagi musulmonlar bilan G'arbiy Osiyodagi din qardoshlari o'rtasida juda yaqin bo'lmasada, doimiy bir aloqa bor edi. Temuriylarning inqirozi va halokatlari bilan bu aloqa tamom bo'ldi. Xususan, Safaviylarning shialikni quvvatlashlari sababli aloqa uzilishi yanada chuqurlashdi. Shayboniynonning ko'chmanchi qavmlari bilan bu o'lkaning shimol tarafiga yurishi, bunda tamomila ma'lum diniy-ijtimoiy o'zgarish qilgan (shialik tarqalishi) vaqtlarga to'g'ri kelgani uchun Movarounnahr yanada tezroq mustaqil bo'lib oldi: juda qadim zamonlardagi kabi Movarounnahrning suv hududi Turon bilan Eron orasida asosiy bir chegara holini oldi.

Shayboniynon ruhoniylariga katta hurmat, hatto bolalarcha itoat qilib, barcha urush safarlarida o'zi bilan barobar kichkina go'zal kutubxonasini olib yurar, Temur kabi bu ham Damashq va Halab ulamosi bilan diniy munozaralarga qatnashgan. Qur'onning ba'zi bir oyatlari haqida Hirotning peshqadam tafsirchilari bo'lgan **Qozi Ixtiyor** va **Muhammad Yusufga** e'tiroz bildirgan edi. Shayboniynonning islom dini borasida yaxshi bilimga ega ekanligini hatto Bobur ham tan oladi. Shuning uchun bo'lsa kerak Shayboniynon o'zini chin musulmonlar, ya'ni sunna mazhabidagi musulmonlarning boshlig'i va ularning ximoyachisi deb hisoblardi. Shuning uchun ham Shayboniylar davrida yashagan olimlar xususan, shoir va tarixchilar uni "*Xalifa*

ur-Rahmon" va "Imom az-Zamon" ya'ni "davr imomi" va "tangrining yerdagi xalifasi" deb ulug'laganlar. Bu nom Shayboniylarga Hirot olingan yili (1506) berilgan.

Shayboniylar maorif va madaniyat haqida o'z davrining ruhidan to'la xabardor va hatto maorif jihatidan oldinga Temur shahzodalarning aksaridan past emas edi. Zamonasidagi tengdosh shoirlarning aksariyatidan ortiq darajada qalam sohibi bo'lgan. Chunki uning she'rlari buyuk bir iqtidor va go'zal tabiatga molik ekanini, u ham turkiy ham forsiy ham arabiy tillardan asosli suratda voqif ekanini ko'rsatmoqda. Sulton Husayn Boyqaroning vafotidan keyin bir siqim donga muxtoj qolgan ko'pgina ulamolar Shayboniylardan panohtopdilar. U ulamolarni xizmatga olib, munosib vazifalar berdi. Buxoro, Samarqand, Toshkentda masjidlar, madrasalar solishga amr etdi. Hatto harbiy yurishlarda ham o'z atrofida bir necha ulamo bo'lgan va bular unga hurmat hamda sadoqat ko'zi bilan qarashgan.

Shayboniylar davlatni iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustahkamlash yo'lida qator islohotlar o'tkazdi. Birinchidan u davlat boshqaruvida *suyurg'ol tizimini* joriy etdi, ya'ni zabt etilgan hududlarni boshqarish ishini o'z farzandlariga, qarindosh-urug'lariga, birodarlariga, qabila boshliqlari bo'lgan sultonlarga topshiradi. Xususan, Balx - Sultonshohga, Hisor - Mahdi va Hamza sultonlarga, Andijon - Mahmud sultonga, Qunduz - Ahmad sultonga, Hirot - Jonvafobiylarga, Marv - Qo'biz naymanga, Toshkent - Suyunxoja, Xorazm - Kepakbiy qushchiga, Samarqand va Kesh Muhammad Temurga, Buxoro va Qorako'l - Mahmud sultonga, Turkiston esa Ko'chukchixonga taqdim etilgan.

Samarqand poytaxt sifatida xon taxtiga o'tqaziladigan joy hisoblangan. U yerda xon sharafiga xutba o'qitilgan va pul zarb etilgan.

Ikkinchidan, u mamlakatda yer-suvni qaytadan taqsim qildi. Ko'chmanchi qabila zodagonlari yengilgan mahalliy mulkdorlar mol-mulkini musodara qilish, sotish, egasiz qolgan yerlarni o'zlariniki qilib olish yo'li bilan mulklarini ko'paytirib oldilar.

Uchinchidan, mamlakat ichida ijtimoiy hayotni tartibga solishga imkon beruvchi islohot ham o'tkazdi. Keyingi 10 yil ichida soliqlar og'irligidan va mulkdorlar jabr-zulmidan yer-suvlarini tashlab ketgan xo'jaliklar yerlarini ishga tushirish masalasi ko'rib chiqildi.

To'rtinchidan, Shayboniyxon 1507-yilda pul islohotini o'tkazdi. Bunga ko'ra mamlakatning hamma katta shaharlarida vazni bir xil - 5,2 gramm bo'lgan yangi kumush tangalar hamda mis chaqa pullar zarb qilinib muomalaga chiqarildi. Bu islohot iqtisodiyotni tartibga solish va savdo-sotiqni jonlantirish maqsadida o'tkazilgan edi. Ayni paytda bu islohot markaziy hokimiyatning siyosiy va iqtisodiy mavqeini kuchaytirishga, mahalliy hokimlar mavqeini esa kuchsizlantirishga, dehqonlarning soliq to'lash imkoniyatini oshirishga, davlat va axon mulkini ko'paytirishga imkon berdi.

Beshinchidan, Shayboniyxon ta'lim sohasida ham islohotlar o'tkazdi. Bu islohotning o'tkazilishiga amaldorlar guruhini vujudga keltirish va ularni jamiyatning asosiy tayanchiga aylantirish zarurati sabab bo'ldi. Xonlarga va sultonlarga barcha sohalar bo'yicha ilmiy, diplomat qobiliyatiga ega bo'lgan amaldorlar zarur edi. Islohotga ko'ra, ko'p bosqichli o'qitish tizimi joriy etildi. Ta'limning qiyu bosqichi maktab hisoblandi va bolaga 6 yoshidan ta'lim beriladigan bo'ldi. Maktabda ikki yil o'qigach o'quvchilar madrasaga o'tkazilardi. Madrasada 3 bosqichli ta'lim joriy etilgan bo'lib, uning har bir bosqichida 8 yildan o'qilardi. Shunday qilib, o'qish 26 yil davom etardi.

Shayboniyxon tomonidan amalga oshirilgan bu kabi va boshqa tadbirlar o'z mohiyatiga ko'ra markaziy hokimiyatni mustahkamlashga, shayboniy xonlari va beklari hukmronligi kuchayishiga xizmat qilishi zarur edi.

Muhammad Shayboniyxon va Zahiriddin Muhammad Bobur o'rtasidagi munosabatlar O'rta Osiyo tarixida muhim o'rin tutadi. Ular XVI asr boshlarida Movarounnahrda hukmronlik qilish uchun kurashgan ikki nufuzli siyosiy va harbiy

rahbarlardir. Ushbu davrda Movarounnahr, jumladan Samarqand, Buxoro kabi tarixiy shaharlar, ikki hukmdor o'rtasidagi nizolar markaziga aylangan.

Muhammad Shayboniyxon hukmronligi davrida kuchli harbiy yurishlar amalga oshirgan. U o'zining kuchli harbiy siyosati bilan Movarounnahrdagi bir nechta siyosiy kuchlarni yengib, o'z hukmronligini mustahkamlagan.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) esa, Farg'ona vodiysining hukmdori bo'lgan Temuriylar sulolasidan. U Movarounnahr va Hindiston hududlarida hukmronlik qilish orqali Temuriylar imperiyasining obro'sini tiklashga harakat qilgan. Bobur o'z davrida bir necha bor Shayboniyxonga qarshi kurash olib borgan, ammo Shayboniyxonning kuchli qo'shiniga qarshi tura olmagan va oxir-oqibat Hindistonga yo'l olgan.

Bobur va Shayboniyxon o'rtasidagi raqobat, o'z davrida ikkala hukmdor ham o'z sulolalarining kuchaytirish maqsadida bir-biriga qarshi harbiy yurishlar uyushtirgani bilan xarakterlanadi. Bu raqobat, shuningdek, Movarounnahr tarixidagi siyosiy va madaniy rivojlanishlarga katta ta'sir ko'rsatgan.

Boburning Hindistonga yo'l olishi va u yerda Bobur imperiyasini asos solishi, Shayboniyxonga qarshi kurashlari natijasida amalga oshirilgan. Bobur o'z "Boburnoma" asarida Shayboniyxon bilan bo'lgan munosabatlari va o'rtalaridagi kurashlarni batafsil yoritgan.

Xulosa va takliflar : Muhammad Shayboniyxon o'zbek milliy davlatchiligiga asos solgan shaxs hisoblanadi. Ushbu shaxs ziddiyatli shaxs sanaladi. Uning ayniqsa Zahridin Muhammad Bobur bilan bo'lgan munosabatlari tarixiy yondashuvlar bilan o'rganishni talab etadi.

Foydalanilgan manbalar:

1. Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука. 1969. С. 97

2. Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата, 1969. С. 35
3. История Казахстана в персидских источниках. Т.5. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 376
4. Давидович Е. А. Денежная реформа 913/1507-914/1509. Мухаммед-Шейбани-Хана (опит комплексного источникаведения)// "Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины", М., 1989